ACC. N:R M. 14979: 1-13.

FOLKLIVS-ARKIVET LUND

Landskap: Småland Upptecknare: Oscar Karlsson, Älghult

Härad: Uppvidinge (även nyt fr. S. Möre) Berättare: " " "

Socken: Älghult (Madesjö) Berättarens yrke: fönsterglasblåsare

Uppteckningsår: 1954 Född år 1879 i Madesjö

Kvarnar och kvarndrift. s. 1-13.

LuF 99

24/9-54

Skriv endast på denna sida.

ACC. N:R M. 14979:1.

FOLKLIVS-
ARKIVET
LUND

Luf. 99
1

Här i Älghults socken, Kronobergs län, har sedan urminnes tid varit uppsatta s.k. "Sgattakvarnar i varje by. Alla byns bönder hade det uti det eller de vattenfall, som voro tillfinnanes inom byns rånärken. Uti förekommande fall, då en by icke inom sina ägor hade något vattenfall, tillförsäkrades dock denna bys ägare vattenrätt i annan by's vattenfall. Jag skall senare uppräkna och något skriva om samtliga, inom Älghults socken befintliga Sgatta-qvarnar. Bland de äldsta handlingar ang. s.k. Sgattagvarnar inom Älghults socken, vill jag här i avskrift nämna en: nämligen Fröseke-Kulla kvarn: "Utdrag af äldre skattläggnings handlingar för Kronobergs Län, Uppvidinge härad Elghults socken. Fröseke Kulla Skattehemman 1 Räntan 10.30 22/5. etc, etc.: En tämligen god Sgattagvarn som kan mala gårdsens mäld, och eljest inga flera commoditeter. Dat: Wäxiö Lands kontoir 22 mars 1819.

Under beskyllning mot Kulla-Skattegårds bönder för att ha mottagit säd för malning till mjöl av andra

ACC. N:R M. 14979:2.

FOLKLIVS-
ARKIVET
LUND

än byns bönder, hade klagomål häremot anförts hos Wexjö
Lands-Contoir den 26 aug. 1819. Uti nyssnämnda myndighets
utslag på dessa klagomål heter det sålunda: Ej mindre Hemmanets
Skattläggning än gårdsrätten kommissionens protokoll af år
1698 är Gräske-Kulla Hemman i Elghults socken tillagt
rättighet at begagna en tämligen god Sgaltagård.
Undersökning och Skattläggning särskilt äger alltså
därå icke mäld, när den utnyttjas till Husbehov, och
likehäller Rolfahjul samt 6 Spanns Ramar. Detta dokument
är daterad: Wexjö Lands Contoir den 26 augusti
1819 På Lands Höfdinge Embetets Vägnar J. Lander. U.
Lång. Ännu ett dokument om samma gård kan
och bör anföras, för att belysa gårdarnas ålder och
värde för bymännen i resp. byar, det lyder: Utdrag af
1698 års Gårds Commissions handlingar för Kronobergs Län, Upp-
vidinge Härad, Elghults socken: 1:o Kronofogdens Specifikation
Kulla fota-Gård 1:o Cavallerie augment, Skatte ägaren är
2 Daniel Persson. 2:o Gårdsgrunden är gårdsens egen, och

ACC. N:R M. 14979:3.

FOLKLIVS-
ARKIVET
LUND
3

varit af ärminnes tider Qvarnstånd till Gården, dammen byggd i själfva åan vid eget land. 3:o Uti Qvarnhuset är ett par stenar om 3 qvarter, som gå², ge om dygnet 1 och ½ skäppa, när icke för mycket vatten är.

Kvarnen låg nära Alterån utlopp i Ulvasjön och den sista anmärkningen kunde säkert bäst tolkas så, att om Ulvasjöns vattenstånd var för högt blev fallhöjden för knapp, för att kvarnen skulle kunna hållas igång. Det blev ju s.k. "marvatten". Vi forsätter att citera: 4:o Ej skattlagd, men intager under stundom främmande mäld. 5:o Är belägen från nästa fotagvarn Bölnegårds ¼ mil. 2:o Qvarnkommisionens utlåtande: "248 Kulla Skvalta mal sen egen mäld". ~~Rätt utdraget~~ Rätteligen utdragit Intygar Wexiö Lands Contoir den 6 mars 1818. U. Läng.

Genom rättegångs handlingar vid Uppvidinge Häradsrätt om sgvattkvarnarna i Älghults socken ~~år 1826~~, vilken prosell började år 1826 i Januari och pågick

ACC. N:R M. 14979:4

FOLKLIVS-
ARKIVET
LUND

i flera år framgår det, att kvarnarnes antal var minst 23 stycken i Älghults socken i början på 1800-talet.

Hur länge dessa då varit i bruk är ej av mig känt men troligt är att dessa skvaller funnits århundraden förut. Vid vägbygge i Älghults kyrkoby för ett 15-tal år sedan fann vägarbetare en mindre kvarnsten under ett stort stenröse, 15-20 met i diameter och nära 3 met högt i dess mitt. Jag fick stenen och den förvaras i vårt stenåldersmuseum. I Januari månad år 1826 funnos i Älghults socken följande gravar, s.k. "Sgrattor", nämligen: Silfvereke mäla, Högerås, Idebo ås, Hagaskrufs Backgård, Ödeshult, Pikabål, Marshult Västregård, Brandstorp, Marshult Östragård, Kroxhult, Långaskrufs Södregård, Blåteskög Norregård, Marskogs Norregård, Ibidem Södregård, Flakemåla, Fröseke Kronogård, Vrånghult, Silfver-eke, Hönesknuf Norregård, Stenbrohult, Fröseke Hulta, Möcklashult. Säkerligen funnos samma tid eller hade tidigare funnits flera sådana sgrattor

4

ACC. N:R M. 14979:5.

FOLKLIVS-
ARKIVET
LUND

gravar ej i senare tid (år 1910) har man funnit rester av grunden till sådana i Hinkaryd och Fagraskog. De större gårdarna i denna socken: Flöckult, som ägdes av Silfverspararätten, Hofgård av bl.a. Freijska ätten hade egna kvarnar. De senare i den s.k. Hökabäcken strax väster om Hofgårdsjön. Då glasbruken å dessa sistnämnda gårdar byggdes i slutet på 1890-talet, blevo kvarnarna ändrade till krossar för kisch och sten. Omkring år 1840-50 byggdes s.k. hjulkvarnar till varstans i de större vattendragen. Sålunda byggdes i Älghults socken dylika kvarnar Höneskruf, Alsterfors, Hohult, Bockaskruf, Fagrastrom och Fröseke. Dessa voro alla drivna med stora underfalls-vattenhjul c:a 2 à 2½ met i diameter. I Madesjö s:ns Norrbygd, min (skrivarens) födelseort, funnas sistnämnda slags kvarnar i Vapenbäcksån vid Hälleberga kyrka, Riveberga gård, Smedsbyn gård samt, vad jag nu minnes, vid Flerohopps järnande jernbruk i Madesjö socken. Av alla dessa mjölkvarnar finnes knappast mera än en kvar, och det

5

ACC. N:R M. 14979:6.

FOLKLIVS-
ARKIVET
LUND
6

är vid Fräseke samhälle i Ytterhults socken. Även denna är emellertid helt moderniserad. Denna sistnämnda kvarn kallades "Gränna-kvarnen" emedan den ägdes av, och betjänade hela Fräs-eke-by och angränsande gårdar. Denna kvarn hade två par stenar jämte sikt. Förrigt var den lik alla andra kvarnar på sin tid, kanske med undantag för dess genom årtionden fortbestående organisation. Alla betalde sin mäld, genom hull in natura, till mjölnaren. Redovisning av denne skedde en gång om året, och då på den s.k. "gubbadagen", till delägarna. Nämnda dag inföll alltid den 2:dre januari varje år, och då sparades det varken på mycken och god mat, eller på brännvin och öl. Icke blott in rann öl o brännvin i männen, det mycekna driekandet måste också ha sitt utlopp och detta skedde strax utanför mjölnarstugans knut så; att stugan färgades brunröd av urin och förblev sådan årtionden efter varandra ända fram till den dag då den vart rödfärgad över-

ACC. N:R M. 14979:7.

FOLKLIVS-
ARKIVET
LUND

att. Jag har aldrig hört något om att det var någon anmärkning på redovisningen, varken beträffande hushållsnemnden eller kostnaden för mat och dryck. Det fanns blott någon gång: "Ett stilla skämt" i all gemytlighet.

Dammarna i alla de fall vid kvarnar jag känt till, och nu vet något om, byggdes i själva strömfåran. Materialet var sten med mellanlägg av massa, torv och sa fyllning med jord nedströms. I denna mur lem nades en öppning. Vid denna öppnings sidor och botten anbringades grova bjälkar. På bjälkarnas sidor fastsattes ribbor, 2 på varje sida, så att ett spor bildades varuti "damluckan" kunde höjas eller sänkas, allt efter behov. Under byggdes tätt med grova plankor, och för att vattnet skulle lätt glida på dessa, då lukkan drags upp, lutade dessa bottenplankor lätt nedströms. På dammens sida, nedströms, fanns även en s.k. "skurbro" ansett att mottaga och bortföra överloppsvatten vid isbassning eller stark nederbörd.

7

ACC. N:R M. 14979:8.

FOLKLIVS-
ARKIVET
LUND

Om vädarkvarnar och dess tillkomst vet jag ej något, detta emedan i den trakt jag vistats som barn och i ungdomen endast finnas de av mig ovan omskrivna sjöalta resp. hullkvarnar. De äldsta av kvarnarna voro täckta med kluven ved. Denna ved var tillverkad av furukärna s.k. fjärved och var c:a 50 c/m lång och med största möjliga bredd. Denna ved klyvdes för hand med yxa. Vid täckandet av taket började vid takets nedersta sida och så lades "pränen" = veden så att en bredjedel av vedens längd kom att synas nedanför nästa varv uppåt o.s.v. tills ryggåsen nåtts. På ryggåsen lades veden på kvären över de på båda sidor om ryggåsstocken uppskjutande ändarna av därstädes pålagd ved. Över den på kvären lagda takveden lades stenar av ansenlig tyngd, detta för att hindra vedens bortföring av starka vindar. Vid Lenhofda socknens fornminnesgård har bevarats och uppsatts ett dylikt hus med här omskrivna vedtak. Vid de kvarnar jag nu skrivet om

8

ACC. N:R M. 14979:9.

FOLKLIVS-
ARKIVET
LUND
9

var betalningen för malning alltid s.k. "hull". Hur stor denna hull var under olika tider vet jag ej men vid och omkring sistförflutna sekelskifte och fram i mitten var denna hull 3 kappar pr tunna säd. Alla erlade sin betaning i hull intill nuvarande tid för att slags mäld.

De tråslag som användes voro, förutom förut nämnda kämpar till botten i vattenrännan, samma tråslag till vattenhjul och andra drivhjul. I dessa senare voro alla "ruggor" av oxelträ, detta emedan lärt oxelträ är det hårdaste och segaste av alla svenska tråslag, så vitt känt är av den som skriver detta. De s.k. skvaltqvarna hade ingen s.k. kvarnkammare vilket däremot alla hullkvarnar hade. Mjölnarna vid vattenkvarnarna, de s.k. hullkvarnarna hade alltid svinuppfödning som binäring, åtminstone uppföddes svin till eget hushålls behov.

Jag har bort omtalas att säden vid förekommande behov alltid torkades i bakugnen, före transporten till kvarnen. Säden transporterades i av hemspunnet

9

ACC. N:R M. 14979:10.

FOLKLIVS-
ARKIVET
LUND

lin förfärdigade, d. v. s. vårda, säckar till kvarnen och samma säck varuti man fraktat säden till kvarnen användes för hemförsling av mjölet. De flesta hade sina säckar märkta med sitt bomärke resp. namn å person och gård. Då säden av bonden bars in i kvarnen placerades säckarna alltid på golvet å nedre botten i kvarnen så fort det blev resp. ägares "tur" att få malet (Ett ordspråk hade här i orten myntats, så lydande: "Den först kommer till kvarns, får först malet"), bar mjölnaren upp säcken på andra våningen och hände den i skruven och skyndade sig ned med den tomma säcken och hängde fast densamma under den trumma varuti mjölet rann ned sedan kvarnstenarnas gnidande av säden emellan sig förvandlat densamma till mjöl. Mjölet kallades efter malningen med följande beteckningar: Sammalet, Grovsiktat, Finsiktat. Skulle det finsiktas måste säden först "skalas". Hur dessa proseduren gick till kämner jag ej till, men jag minnes att olika mjölnare hade berömt för sitt "fina" mjöl. Hur det gick till vid skifte mellan malning av "grovt" och "fint" mjöl vet jag ej, men jag såg mjölnaren omkring med att

höjja, resp. sänka den övre kvarnstenen. Troligt är att detta skedde för att mjölet skulle bliva finare då stenarna löpte närmare varandra. Bageri drivet i samband med kvarndrift, såg jag alldrig. Vid de kvarnar som finnes kvar i Algutsrids och angränsande socknar fanns en "väntekammare" å övre (andra) våningen varuti de som väntade på att få malet på vatten kunde sova, vila och äta av medhavd kost.

Någon kvarnbyggare känner jag ej till. Om ägarna har jag förut nämnt beträffande den kvarn jag bäst känner till, d.s.k. "Grämmakvarnen" i Fröseke.

Bet. erlades i regel allfid genom full. Tullsäden fick mjölnaren förfoga över efter godtfinnande: oftast, förutom mjöl till hus behov, till födande av svin, även som att försälja till icke sädprodusenter.

Mjölnaren hade en mindre s.k. åkerlycka i närheten av kvarnen och oftast en ko. Han hade också fiskerätt i vattendraget och rätt att hålla s.k. "ålkista" för fångande av ål och annan fisk.

11

FOLKLIVSARKIVET
Institutionen för folklivsforskning vid Lunds universitet

Algutsrids sn

M. 14979:12.
FOLKLIVSARKIVET
Institutionen för folklivsforskning vid Lunds universitet

Den mjölnare jag skrivit om här var mycket noga med att stanna av kvarnens gång några minuter före klockan 12 på natten, om han nödgades att, på grund av ankopad säd, mala natttid. Han kunde berätta om hur "kvarnnisse" och annat "knytt" hade ställt till förargelse, olyckor och annat "otyg" om han någon gång, av glömska om tidens flykt, icke stängt vattenstämmet strax före kl. 12 på natten. Det var för honom en självklar sak att icke på morgonen träda in i kvarnen med den vänstra foten först ty om så skedde blev alltid "vänstervreet" i kvarnen den dagen. Vänstervreet betydde att det gick galet med mäld, redskap, vattenstämmet eller andra förfärligheter för honom. Den s.k. "Kvarn-Nisse" var annars, då han behandlades väl, ett lycka och "tur" bringande väsende. Fick "nisse" en skål mjölk på en undanskyld plats i kvarnen eller kvarnkammaren, då gick allt lyckligt och väl i kvarnen. Även om, som troligt är, råttorna tog mjölken, så verkade "kvarn" allt.

(12)

Det ovanliga
fotot saknas!

sid. 13

M. 14979

Uti varje bondes gård fanns en s.k. kvarnhäck. Den var c:a 2 meter lång och c:a 60 centimeter bred i botten. Uti en sådan häck forslades säden till, och mjölet från kvarnen, varmed säckarna placerades på sådant sätt att de hade lag i häcken med den, med ett starkt, mångadels hemspunnet snöre (här på orten kallat "simme") fästsnörda säckens överkant, lutande framåt. På detta sätt var det bekvämt att såväl lasta på som av säckarna ävensom att hava god översyn på dessa utifall någon knut skulle lossna. Något slags trolltyg i fråga om kvarnlass hörde jag ej talas om. Jag närlägger ett foto av den enda skvaltkvarn som i dag finnes kvar i Älghults socken. Den kvarn som bilden visar tillhör Uvanäs by och är belägen vid Badebodaån i Älghult s:n.

Under det på bilden synliga tad trasiga taket är själva drivkraften, d.v.s. Rölfa-hjulet anbrakt. Genom dammbygget som synes till höger om kvarnhuset har vattnet för kvarnens drift tillingals fått vägen under huset vid öppningen i stenmuren. Den senare är byggd av natursten, mossa, torv och jord. Vattnet har, genom en sidogren, leds från själva ån till den byggda dammen, medan huvudmassan av vattnet följer den gamla strömfåran. Då närlagda kort är det enda jag har vill jag återgå samma. Kopia kan månända fås.

FOLKLIVSARKIVET
Institutionen för folklig forskning vid Lunds universitet